

<https://doi.org/10.12797/Poliarchia.05.2017.08.03>

Michał LIPA

michal.lipa@yahoo.com

REŻIM GAMALA ABDELA NASERA I GENEZA PIERWSZEJ FALI LIBERALIZACJI GOSPODARCZEJ W EGIPCIE¹

ABSTRACT Gamal Abdel Naser's Regime and the Genesis of the First Wave of Liberalization in Egypt

The aim of this article is to analyse the origins of the first wave of economic liberalization in Egypt. This paper refers to the historical period preceding the fundamental change of economic policy initiated by Anwar as-Sadat in the 1970s, analysing the causes of delegitimation of Gamal Abdel Nasser's regime (1952–1970). The author characterizes the mechanisms of consolidation of the authoritarian rule, describes the main pillars of power, and analyses Nasser's economic reforms (statism and central planning), including their social consequences.

KEYWORDS *Egypt, authoritarianism, Nasserism, economic liberalization, legitimization*

¹ Artykuł powstał w wyniku realizacji projektu naukowo-badawczego finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki w ramach grantu Preludium (nr 2013/09/N/HS5/04476).

WSTĘP

Celem niniejszego artykułu jest analiza genezy pierwszej fali liberalizacji gospodarczej w Egipcie, zapoczątkowanej w latach 70. XX w. Była ona efektem niewydolnej polityki gospodarczej w okresie, kiedy władzę sprawował Gamal Abdel Naser. W artykule omówiono okres poprzedzający przeprowadzoną przez Anwara as-Sadata w połowie lat 70. XX w. reformę polityki gospodarczej, zakładając, że przyczyny owej fundamentalnej zmiany tkwią głęboko w systemie politycznym i gospodarczym stworzonym po 1952 r. Artykuł przedstawia zatem przyczyny wyczerpania się formuły legitymizacyjnej wykorzystywanej w latach 1952–1970 przez Nasera, przywódcę rewolucji Wolnych Oficerów z 1952 r. Przyjęto, że populistyczna strategia legitymizacji władzy politycznej wyczerpała się w sytuacji wystąpienia poważnego kryzysu gospodarczego, co w późniejszym czasie skłoniło nowe egipskie władze do transformacji systemu gospodarczego w kierunku kapitalistycznym i prozachodnim.

Liberalizację egipskiego systemu gospodarczego zapoczątkowano w latach 1973–1974, kiedy zainicjowano politykę *infitah* (*otwartych drzwi*). Ten etap urynkowienia egipskiej gospodarki można uznać za pierwszą falę liberalizacji gospodarczej – w odróżnieniu od drugiej fali, zapoczątkowanej w ostatniej dekadzie XX w. Podstawowym celem reform w ramach *infitah* było sprostanie problemom gospodarczo-rozwojowym poprzez otwarcie egipskiej gospodarki na świat kapitalistyczny². Timothy Mitchell zauważył: *Państwowa własność, kwestia finansowania i zarządzania wielkimi zakładami przemysłowymi, a także handel, budownictwo czy finanse miały być teraz uzupełnione o zagraniczne oraz lokalne inicjatywy prywatne, przeważnie w ramach partnerstwa z państwowymi bankami i przedsiębiorstwami*³. Polityka *infitah* świadczyła więc o odejściu od modelu Naserowskiego, czemu towarzyszyło zdecydowane odcięcie się Egiptu od komunistycznego Związku Radzieckiego. Klęska owego modelu, zarówno na płaszczyźnie gospodarczej, jak i politycznej, dała początek reformom, których celem było sprostanie poważnym problemom gospodarczo-rozwojowym.

Celem artykułu jest odpowiedź na dwa pytania: na czym ten model polegał i jakie były jego cechy oraz jakie sprzeczności systemowe wytworzył, skoro następca Nasera – Sadat – zdecydował się niemal całkowicie zerwać ze spuścizną naseryzmu? Artykuł został podzielony na pięć części. W pierwszej nakreślono genezę reżimu politycznego, jaki ukształtował się po 1952 r. Charakterystyce procesu konsolidacji tego reżimu poświęcono część drugą, natomiast w części trzeciej opisano strukturalne filary egipskiego autorytaryzmu. W części czwartej przeanalizowano wpływ przyjętego modelu państwa oraz polityki Nasera na społeczeństwo i gospodarkę Egiptu. Natomiast w części piątej dokonano analizy procesu delegitymizacji władzy w omawianym okresie, wynikającej głównie z narastającego kryzysu gospodarczego. Wszystkie tłumaczenia prac anglojęzycznych w niniejszej pracy pochodzą od autora.

² Szerzej na ten temat zob. J. Waterbury, *The Egypt of Nasser and Sadat. The Political Economy of Two Regimes*, Princeton 1983, s. 123–157.

³ T. Mitchell, *Rule of Experts. Egypt, Techno-Politics, Modernity*, Berkeley 2002, s. 211.

1. REWOLUCJA WOLNYCH OFICERÓW

Przeprowadzony 23 lipca 1952 r. przez tajny ruch Wolnych Oficerów przewrót wojskowy miał bezkrwawy charakter, aczkolwiek poprzedzał go długi okres niepokoju społecznych i zamachów terrorystycznych⁴. W wyniku przewrotu monarcha został zmuszony do abdykacji, a na czele państwa stanęła Rada Regencyjna. *De facto* władzę sprawowała jednak Rada Dowództwa Rewolucji. Jej najważniejsze decyzje obejmowały: usunięcie ze stanowisk kilkuset wyższych rangą oficerów sił zbrojnych i policji; reformę rolną (ograniczenie arealu ziemi w rękach jednego właściciela i podział gruntów pomiędzy chłopów, czyli fellachów); ograniczenie działalności partii politycznych, które następnie rozwiązano (czemu towarzyszyły aresztowania i represje wobec przeciwników politycznych); unieważnienie dotychczasowej konstytucji, przy czym dopiero 18 czerwca 1953 r. proklamowano utworzenie Arabskiej Republiki Egiptu⁵.

Wskutek przejścia władzy przez armię decyzje Rady Dowództwa Rewolucji stały się obowiązującym prawem, co potwierdziła tymczasowa ustawa zasadnicza z 10 lutego 1953 r. Choć przywódcą Wolnych Oficerów był pułkownik Gamal Abdel Naser, pierwszym prezydentem (a zarazem premierem) został jeden ze starszych rangą puczystów – generał Muhammad Nadżib, który w ciągu kilku lat został odsunięty od struktur formującego się reżimu. Zanim do tego doszło, aresztowano zdecydowaną większość oficerów wchodzących w skład naczelnego dowództwa egipskiej armii. Następnie *Rada Dowództwa Rewolucji delegowała do instytucji rządowych swych komisarzy. Nie mieli oni jednak zupełnie doświadczenia, jeśli chodzi o pracę administracji*⁶. W związku z tym pierwszym porewolucyjnym szefem rządu został cywilny polityk, Ali Mahir, choć funkcję tę sprawował tylko przez półtora miesiąca. Uważa się, że mianując go na to stanowisko, Naser próbował stworzyć wrażenie, iż Wolnym Oficerom zależy na przywróceniu parlamentaryzmu. Z drugiej strony pucyści nie dysponowali własnymi kadrami administracyjnymi, w związku z czym byli zmuszeni korzystać z doświadczenia dokooptowanych przedstawicieli starych elit⁷.

⁴ Wcześniej Naser zdołał umocnić swą pozycję w szeregach struktur wojskowych. Świadczy o tym zwycięstwo członków jego ruchu w wyborach do rady Klubu Oficerskiego w grudniu 1951 r., które należy postrzegać jako sukces młodych oficerów w starciu nie tylko z monarchią, lecz także z najstarszymi oficerami egipskiej armii. Warto również zwrócić uwagę na fakt, że Naser miał pewność, iż Stany Zjednoczone nie staną w obronie probrytyjskiej monarchii. Nie przypuszczał jednak, że rządzone przez niego państwo zwróci się wkrótce w stronę Związku Radzieckiego, co sprzyjało późniejszym działaniom na rzecz budowy socjalizmu. Przygotowując pucz w 1952 r., przystąpiono do negocjacji z Braćmi Muzułmanami, z którymi wiosną tamtego roku zawarto porozumienie, gwarantujące ich poparcie dla Nasera i Wolnych Oficerów. Zob. T. Acimandros, *Revisiting the History of the Egyptian Army*, [w:] *Re-Envisioning Egypt 1919–1952*, red. A. Goldschmidt, A. J. Johnson, B. A. Salmoni, Cairo–New York 2005, s. 84–86, [online] <https://doi.org/10.5743/cairo/9789774249006.003.0004>.

⁵ Szerzej na temat przebiegu rewolucji i jej bezpośrednich skutków zob. B. Stępniewska-Holzer, J. Holzer, *Egipt. Stulecie przemian*, Warszawa 2008, s. 104–116.

⁶ Tamże, s. 108.

⁷ A. McDermott, *Egypt from Nasser to Mubarak. A Flawed Revolution*, New York 2013, s. 17–18.

2. KONSOLIDACJA REŻIMU AUTORYTARNEGO

Mówiąc o strukturze formującego się po 1952 r. reżimu autorytarnego, należy zarówno wyodrębnić główne instytucje polityczne, jak i wskazać rzeczywiste centrum władzy. Po 1952 r. centrum tym stało się wojsko, a konkretnie wyżsi oficerowie sił zbrojnych. Pierwszą instytucją władczą była Rada Dowództwa Rewolucji, którą rozwiązano dopiero 24 lipca 1954 r., kiedy ogłoszono zakończenie rewolucji. W międzyczasie unieważniono konstytucję z 1923 r. i zdelegalizowano partie polityczne. Równolegle powstawały nowe instytucje, takie jak monopartia. Od 1953 r. był to Front Wyzwolenia, następnie (od 1956 r.) Związek Narodowy, a od 1962 r. Arabska Unia Socjalistyczna⁸. Rozbudowywano tajne służby bezpieczeństwa wewnętrznego⁹, aparat administracyjno-biurokratyczny oraz odgórnie tworzone i kontrolowane organizacje o charakterze gospodarczo-związkowym. Analizując genezę reżimu Nasera, Amos Perlmutter stwierdził, że rządzony przez niego Egipt był państwem pretoriańskim, w którym wojsko dysponuje potencjałem zdominowania systemu politycznego. Procesy polityczne w Egipcie sprzyjają rozwojowi armii jako [...] klasy rządzącej, ponieważ polityczne przywództwo [...] wywodzi się z sił zbrojnych¹⁰. Był to proces wieloetapowy, przy czym należy podkreślić, że Wolni Oficerowie nie dysponowali w początkowej fazie swych rządów spójną ideologią, na podstawie której mogliby uzyskać legitymację polityczną. Ich rządy były wówczas legitymizowane samym faktem obalenia skompromitowanej egipskiej monarchii, nacjonalizmem, antykolonializmem i charyzmą Nasera¹¹.

Pojawienie się doktryny naseryzmu, czyli socjalizmu połączonego z ideą jedności arabskiej¹², było zjawiskiem wtórnym wobec narodowego charakteru przewrotu Wolnych Oficerów. Naseryzm należy traktować jako sposób na uzyskanie silniejszej i trwalszej legitymacji do sprawowania władzy, a także metodę walki z przeciwnikami politycznymi. Nie kolidował on jednak ze społecznymi celami rewolucji. Potwierdza to napisana przez Nasera *Filozofia rewolucji*, w której autor omówił w istocie dwie rewolucje: polityczno-narodową (związaną z wyzwoleniem się spod kolonialnej dominacji) i socjalną (polegającą na stworzeniu bardziej egalitarnego społeczeństwa)¹³. O ile pierwszą z nich udało się zapoczątkować już w 1952 r., o tyle druga wymagała zmiany struktury społeczno-gospodarczej, w związku z czym musiała być rozłożona na wiele lat¹⁴.

⁸ J. Zdanowski, *Historia Bliskiego Wschodu w XX wieku*, Wrocław 2010, s. 181.

⁹ Szerzej na temat historii egipskich służb specjalnych zob. O. L. Sirrs, *A History of the Egyptian Intelligence Service: A History of the Mukhabarat, 1910–2009*, Milton Park–New York 2010.

¹⁰ A. Perlmutter, *Egypt, the Praetorian State*, New Brunswick 1974, s. 4.

¹¹ J. Gordon, *Nasser's Blessed Movement. Egypt's Free Officers and the July Revolution*, New York 1992, s. 79–80.

¹² Szerzej na temat poszukiwania formuły ideologicznej przez Nasera zob. K. Wheelock, *Nasser's New Egypt. A Critical Analysis*, New York 1960, s. 69–73.

¹³ G. A. Nasser, *The Philosophy of the Revolution*, Cairo [b.d.w.], s. 24.

¹⁴ Szerzej na temat pierwszych lat funkcjonowania systemu gospodarczego po 1952 r., jeszcze przed gruntownymi reformami gospodarczymi, zob. P. O'Brien, *The Revolution in Egypt's Economic System*.

Kolejnym istotnym krokiem w tym kierunku było wydanie dekretów wzmacniających strategię socjalistyczną w dniach 19–22 czerwca 1961 r. Poprzedziło to organizację Narodowego Kongresu Ludowych Sił Pracujących w 1962 r., podczas którego przyjęto *Kartę Narodową*. Dekrety z czerwca 1961 r. regulowały kwestię państwowej własności środków produkcji, czyli *de facto* sankcjonowały nacjonalizację sektora przemysłowo-usługowego. W końcu (w maju 1962 r.) przyjęto socjalistyczną *Kartę Działania Narodowego*¹⁵.

Na konsolidację reżimu biurokratyczno-militarnego w Egipcie w latach 1952–1970 złożyły się dwa procesy: tworzenie instytucji i mechanizmów funkcjonowania reżimu autorytarnego oraz likwidacja politycznego pluralizmu. W pierwszym przypadku, jak wskazał Panayiotis J. Vatikiotis, chodziło o przejęcie władzy przez armię i stworzenie rozbudowanego aparatu biurokratycznego. W drugim zaś o likwidację istniejących alternatywnych ośrodków władzy, tj. instytucji monarchicznych, ugrupowań politycznych, starej biurokracji. Towarzyszyło temu osłabienie statusu ziemiaństwa oraz finansowych i przemysłowo-handlowych członków wcześniejszej klasy rządzącej¹⁶. Za główne etapy zdobywania władzy przez nową elitę polityczną należy uznać: przejęcie sił zbrojnych i służb bezpieczeństwa wewnętrznego, zmonopolizowanie instytucji publicznych, likwidację niezależnych form organizacyjno-politycznych (partii politycznych, stowarzyszeń branżowych, związków zawodowych), tak aby armia – przy pomocy podporządkowanych jej urzędników – mogła przejąć kontrolę nad systemem politycznym. Kolejnym krokiem było stworzenie reżimu dającego elicie wojskowej niemalże nieograniczoną władzę, czemu miało służyć rozciągnięcie kontroli nad społeczeństwem poprzez nadzorowanie przedsiębiorstw, administracji, stowarzyszeń, związków i mediów oraz rozbudowę służb bezpieczeństwa wewnętrznego. Z kolei osłabieniu wpływów dotychczasowej klasy najbogatszych służyły reforma rolna i nacjonalizacja gospodarki, co uutorowało drogę nowej oligarchii polityczno-gospodarczej, która przejęła większość zasobów w państwie. W ten sposób doszło do wykrystalizowania się nowej elity władzy¹⁷.

Proces formalnej likwidacji pluralizmu politycznego zainicjowano już we wrześniu 1952 r., a zatem jeszcze przed ustanowieniem republiki. Objął zarówno środowiska świeckich narodowców, Braci Muzułmanów¹⁸, jak również działaczy o poglądach

From Private Enterprise to Socialism, 1952–1965, London–New York 1966, s. 68–103.

¹⁵ R. Ginat, *Egypt's Incomplete Revolution. Lutfi al-Khuli and Nasser's Socialism in the 1960s*, London–Portland 1997, s. 12–23.

¹⁶ P. J. Vatikiotis, *Nasser and His Generation*, London 1978, s. 127.

¹⁷ K. H. al-Naqeeb, *Social Origins of the Authoritarian State in the Arab East*, [w:] *Statecraft in the Middle East. Oil, Historical Memory, and Popular Culture*, red. E. Davis, N. Gavrielides, Miami 1991, s. 59–64.

¹⁸ Bracia Muzułmanie to islamska organizacja powstała w 1928 r. z inicjatywy Hasana al-Banny, która zdobyła duże poparcie wśród Egipcjan. Spowodowane to było nie tylko ideologią oraz egipskim nacjonalizmem i antykolonializmem, lecz także rozbudowanymi działaniami o charakterze społecznym i charytatywnym. Szerzej na temat historii, strategii działania i doktryny Stowarzyszenia Braci Muzułmanów zob. J. Zdanowski, *Współczesna muzułmańska myśl społeczno-polityczna. Nurt Braci Muzułmanów*, Warszawa 2009.

lewicowych (także w szeregach Rady Dowództwa Rewolucji), co służyło umocnieniu pozycji Nasera i osłabieniu jego rzeczywistych lub potencjalnych przeciwników. Wówczas też podjęto decyzję o podporządkowaniu ugrupowań politycznych reżimowi, co poprzedzało całkowitą likwidację pluralizmu partyjnego (zakaz działalności partii politycznych wprowadzono 16 stycznia 1953 r.). Ponadto dokonano pierwszych politycznych aresztowań, m.in. działaczy komunistycznych. Było to związane z falą strajków w fabrykach przemysłu odzieżowego w Kafr ad-Dawwar w sierpniu 1952 r. Brutalne stłumienie protestów przez służby podległe Naserowi spotkało się ze sprzeciwem lewicowych członków Rady Dowództwa Rewolucji, których reprezentantem był Jusuf Sidik, aresztowany i pozbawiony członkostwa w organizacji. Fala aresztowań, trwająca od kwietnia do czerwca 1953 r., skutkowałą procesem działaczy skrajnie lewicowych, w związku z czym do końca roku wszystkie komunistyczne organizacje i kliki zostały zlikwidowane lub zesłły do podziemia¹⁹.

Kolejnym środowiskiem, które z punktu widzenia Nasera należało zneutralizować, byli Bracia Muzułmanie – popularniejsi i lepiej zorganizowani od komunistów oraz innych ruchów społeczno-politycznych. Bracia Muzułmanie, których przedstawiciele weszli w skład pierwszego porewolucyjnego gabinetu, sami próbowali infiltrować struktury powiązane z Radą Dowódców Rewolucji, co stało się zarzewiem konfliktu. Cieszyli się sympatią niektórych oficerów, co ułatwiało im infiltrację i wywieranie wpływu na członków ruchu rewolucyjnego. W ciągu pierwszych dwóch lat od obalenia monarchii elity wojskowe potrzebowały wsparcia Braci Muzułmanów jako sprzymierzeńców w walce z komunistami czy starymi ugrupowaniami, jednak sytuacja uległa zmianie na początku 1954 r. Bracia Muzułmanie stanęli wówczas po stronie protestujących studentów²⁰. Eskalacja konfliktu doprowadziła do delegalizacji organizacji w styczniu 1954 r. (aresztowano jej najwyższego przewodnika i pół tysiąca członków), rok po wprowadzeniu w życie decyzji o zakazie działalności organizacji politycznych, nieobejmującym wówczas Braci Muzułmanów i Frontu Wyzwolenia, utworzonego przez Nasera 23 stycznia 1953 r.²¹

Następnie, 10 lutego 1953 r., przyjęto tymczasową konstytucję, aby w czerwcu 1953 r. ogłosić powstanie republiki. W wyniku narastających tarć w łonie Rady Dowódców Rewolucji Nadżib utracił stanowisko premiera na rzecz Nasera²². Tymczasem jeszcze w marcu 1954 r. stanowisko Rady Dowództwa Rewolucji zbliżyło się do stanowiska Nadżiba. Oficjalnie poparto idee: przeprowadzenia wyborów do konstytuandy, uchwalenia nowej ustawy zasadniczej, przywrócenia pluralizmu partyjnego, zniesienia stanu wyjątkowego, poszanowania wolności słowa i uwolnienia osób zatrzymanych

¹⁹ P. J. Vatikiotis, *Nasser and His Generation...*, s. 134.

²⁰ D. M. Reid, *Cairo University and the Making of Modern Egypt*, Cambridge–New York 1990, s. 169–173.

²¹ R. P. Mitchell, *The Society of the Muslim Brothers*, wstęp J. O. Voll, New York 1993, s. 105–115.

²² Naser piastował funkcję szefa rządu do 1962 r. Ponownie został premierem w 1967 r. i sprawował urząd do śmierci, 28 września 1970 r. Proces koncentracji władzy w jego rękach zakończył się 23 czerwca 1956 r., kiedy został prezydentem Egiptu. Także tę funkcję sprawował do śmierci. Zob. P. J. Vatikiotis, *Nasser and His Generation...*, s. 134–151.

z powodów politycznych. Jednak wkrótce doszło do masowych demonstracji poparcia dla Nasera, po czym na ulice egipskich miast wyprowadzono siły zbrojne, zanegowano liberalne postanowienia Rady Dowództwa Rewolucji i aresztowano przeciwników Nasera, który w kwietniu 1954 r. został premierem. Represje dotknęły nie tylko osoby powiązane ze Stowarzyszeniem Braci Muzułmanów, lecz także komunistów i tych oficerów egipskiej armii, którzy mogli stanowić zagrożenie dla nowego szefa rządu. Aresztowania objęły 19 tys. członków ruchu islamistycznego. W ten sposób Naser objął rządy dyktatorskie, co potwierdziła nowa konstytucja z 16 stycznia 1956 r., która dawała prezydentowi (Naser został nim 23 czerwca 1956 r.) bardzo szerokie kompetencje. W rzeczywistości zakres jego władzy był jeszcze większy, niż wynikało z zapisów ustawy zasadniczej²³. Ustawa zasadnicza z 1956 r. zamieniała nazwę Frontu Wyzwolenia, dając początek Unii Narodowej jako masowej organizacji pełniącej funkcje mobilizacyjną i rekrutacyjno-selekcyjną w czasie wyborów parlamentarnych. Organem odpowiedzialnym za selekcję kandydatów był Narodowy Komitet Wykonawczy²⁴.

Jerzy Zdanowski, odnosząc się do drugiej kadencji rządów Nasera jako prezydenta, zwrócił uwagę na formalną instytucjonalizację autorytarnych rządów, jakiej dokonano na poziomie ustrojowym. Przyjęta w 1964 r. bardziej socjalistyczna w treści konstytucja, bazująca na *Karcie Narodowej* z 1962 r., przyznawała przedstawicielom klasy robotniczo-chłopskiej 50% miejsc w parlamencie. *Jednak kompetencje samego parlamentu zostały ograniczone do roli ciała doradczego przy prezydencie i instrumentu legitymizowania prezydenckich dekretów. Ustrój polityczny kraju charakteryzował się po 1964 r. jeszcze silniejszą niż uprzednio pozycją prezydenta. Naser, który niechętnie dzielił się z kimkolwiek władzą, skupił z czasem w swoich rękach cały aparat służący do podejmowania decyzji politycznych i państwowych*²⁵. Konstytucja z 1964 r. wprowadzała zasadę nominowania kandydata na urząd prezydenta przez parlament podległy głowie państwa. O tym, kto zostanie kandydatem na najwyższy urząd w państwie, decydowały więc osoby, które swoją polityczną pozycję zawdzięczały Naserowi. Utworzono ponadto sądy bezpieczeństwa państwowego, zajmujące się rozpatrywaniem spraw związanych z przestępstwami o charakterze politycznym, co miało na celu dalsze ograniczanie przejawów działalności opozycyjnej²⁶.

Wzmocnieniu władzy Nasera sprzyjały czynniki zewnętrzne i aktywna polityka zagraniczna Kairu, a w szczególności opuszczenie do 18 czerwca 1956 r. strefy Kanału Sueskiego przez Brytyjczyków. Decyzja o nacjonalizacji Kanału Sueskiego z 26 lipca 1956 r. była następstwem kryzysu w stosunkach Egiptu z Zachodem, m.in. w kontekście zakupu przez Egipt radzieckiego sprzętu wojskowego oraz wycofania się USA i Wielkiej Brytanii z planu dofinansowania budowy zapory wodnej na Nilu w Asuanie. Doprowadziło to do wybuchu wojny, w którą bezpośrednio zaangażo-

²³ B. Stępniewska-Holzer, J. Holzer, *Egipt...*, s. 113–130.

²⁴ M. Kassem, *Egyptian Politics. The Dynamics of Authoritarian Rule*, Boulder 2004, s. 17–18.

²⁵ J. Zdanowski, *Historia Bliskiego Wschodu...*, s. 192–193.

²⁶ M. Kassem, *Egyptian Politics...*, s. 18–19.

wane były Wielka Brytania, Francja, Izrael i Egipt. Kryzys sueski zakończył się politycznym, choć nie militarnym, zwycięstwem Egiptu, skutkowało także utratą wpływów na Bliskim Wschodzie przez Francję i Wielką Brytanię, na czym skorzystały Stany Zjednoczone i Związek Radziecki. To pod wpływem tego ostatniego znalazł się Egipt rządzony przez Nasera. Do międzynarodowej aktywności tego polityka zaliczyć także należy udział w Ruchu Państw Niezaangażowanych oraz próby ożywienia idei jedności arabskiej, czego emanacją było krótkotrwałe utworzenie Zjednoczonej Republiki Arabskiej (1958–1961). Naser zaangażował się też w sprawę palestyńskich dążeń niepodległościowych, choć bez powodzenia. Jednak największą porażką jego aktywnej i niekiedy ryzykownej polityki zagranicznej była przegrana Egiptu w wojnie z Izraelem w 1967 r., w wyniku której Egipt utracił półwysep Synaj²⁷.

3. STRUKTURALNE FILARY REŻIMU NASERA

Sukcesywnie rozbudowywany sektor biurokracji państwowej oraz państwowe struktury przemocy i kontroli zaczęły służyć nowej elicie politycznej jako filary reżimu. Dzięki temu mogły rozszerzyć kontrolę nad społeczeństwem za pośrednictwem takich instytucji, jak: związki zawodowe, syndykaty profesjonalistów, media, organizacje młodzieżowe, szkoły i uczelnie wyższe, instytucje religijne oraz gospodarcze. Państwowych struktur przemocy i kontroli nie trzeba było tworzyć od nowa, ponieważ zarówno nowoczesne wojsko, jak i policja oraz tajne służby specjalne funkcjonowały w Egipcie przed rewolucją. Do końca 1954 r. czołowe urzędy zostały obsadzone przez zaufanych oficerów, którzy nadzorowali pracę urzędników cywilnych. Naserowi nie chodziło przy tym o stworzenie ściśle wojskowego reżimu, ale o swoistą militaryzację życia politycznego²⁸. Wykorzystywano w tym celu wojsko jako narzędzie kontroli instytucji cywilnych. Nie zmienił tego fakt, że na czele wielu ministerstw stali cywile, bowiem towarzyszyły im instytucje równoległe w postaci rozmaitych komitetów i komisji podległych głowie państwa²⁹.

Z jednej strony armię należy traktować jako główny kanał awansu społecznego. O uprzywilejowanej pozycji wojskowych i ich rodzin decydowały: subsydia budowlane, specjalne sklepy dla oficerów, osobny system opieki medycznej, wysoki prestiż uczelni wojskowych, możliwość ekspansji wojska w sferę takich dziedzin gospodarki, jak przemysł zbrojeniowy, rolnictwo, telekomunikacja czy turystyka³⁰. Dominacja przedstawicieli egipskich sił zbrojnych była szczególnie widoczna w strukturach Zjednoczonej Republiki Arabskiej³¹. Z drugiej strony egipski korpus oficerski był po-

²⁷ J. Zdanowski, *Historia Bliskiego Wschodu...*, s. 184–192.

²⁸ Szerzej na ten temat zob. A. Abdel-Malek, *Egypt: Military Society. The Army Regime, the Left, and Social Change Under Nasser*, przeł. Ch. Lam Markmann, New York 1968.

²⁹ P. J. Vatikiotis, *Nasser and His Generation...*, s. 157–160.

³⁰ B. Stępniewska-Holzer, J. Holzer, *Egipt...*, s. 211–229.

³¹ Szerzej na ten temat zob. P. J. Vatikiotis, *The Egyptian Army in Politics. Pattern for New Nations?*, Bloomington 1961, s. 212–226.

dzielony na frakcje mniej lub bardziej sprzyjające Naserowi, któremu nie udało się w pełni podporządkować sobie wszystkich członków kadry oficerskiej. Pierwsza dekada egipskiej republiki to zarazem okres, kiedy mało efektywne siły zbrojne cieszyły się coraz licznymi przywilejami i rosnącym zakresem politycznego wpływu na sytuację wewnętrzną. Świadczy o tym fakt, że spośród 65 ministrów, którzy przewinęli się przez rząd egipski w latach 1962–1967, aż 27 miało za sobą karierę wojskową. W 1961 r. w ministerstwach pracowało około 300 byłych oficerów, a w 1964 r. z 26 gubernatorów prowincji aż 22 było oddelegowanych z armii. Również w dwudziestoosobowym Sekretariacie Generalnym Arabskiej Unii Socjalistycznej znalazło się 12 byłych oficerów³².

Oficerowie egipskiego wojska wykorzystywali swą uprzywilejowaną pozycję do rozbudowy własnych sieci patronackich – ugruntowywanych w kolejnych latach. Szczególnie po konflikcie jemeńskim, który przyniósł weteranom wojennym i ich rodzinom znaczące korzyści, choć okupiono go olbrzymimi stratami w ludziach. Pomimo starań niektórych członków korpusu oficerskiego (ówczesnym szefem sztabu generalnego i ministrem obrony był wpływowy Muhammad Abd al-Hakim Amir) nie udało się połączyć postępującej polityzacji armii z jej profesjonalizacją. Efektem tego była dotkliwa porażka Egiptu i innych arabskich państw w wojnie z Izraelem, która posłużyła za pretekst do odsunięcia coraz bardziej niezależnego Amira z zajmowanych stanowisk. Podobnie uczyniono z jego kilkudziesięcioma najbliższymi towarzyszami, co pozwoliło Naserowi zapoczątkować proces depolityzacji egipskich sił zbrojnych³³.

Drugim filarem autorytaryzmu w Egipcie był aparat administracyjno-biurokratyczny. Po 1952 r. dokonano w administracji centralnej daleko idącej restrukturyzacji, znacząco zwiększając liczbę resortów rządowych oraz reorganizując ich funkcje. Od 1952 r. do końca lat 60. XX w. liczba ministerstw uległa podwojeniu. Ponadto powstało wiele dodatkowych instytucji: rad narodowych (np. Narodowa Rada Bezpieczeństwa) czy komitetów, a także rozmaitych agencji oraz organów o charakterze kontrolnym, które cieszyły się znaczną autonomią i były podległe albo bezpośrednio prezydentowi, albo szefowi rządu lub ministrom. Od 1966 r. rozbudowana administracja centralna podzielona była na cztery funkcjonalne sektory: suwerenności i organizacji (obejmujący 6 ministerstw); finansów, handlu i zaopatrzenia (3 ministerstwa); usług (10 ministerstw); produkcji (7 ministerstw). Każdy sektor podlegał jednemu z wicepremierów. Następnie, wskutek reformy administracyjno-finansowej z 1968 r., powołano do życia kolejne organy administracji centralnej, reorganizując jednocześnie jej strukturę³⁴.

Publiczny sektor gospodarki i planowania był rozbudowany. Głównymi instytucjami zajmującymi się planowaniem były powstałe w 1953 r. Narodowa Rada Produkcji (odpowiedzialna za budowę tamy w Asuanie) i Narodowa Rada Usług. W 1955 r.

³² B. Stępniewska-Holzer, J. Holzer, *Egipt...*, s. 135.

³³ A. S. Hashim, *The Egyptian Military. Part One: From the Ottomans Through Sadat*, „Middle East Policy” 2011, vol. 28, no. 3, s. 66–71.

³⁴ N. N. Ayubi, *Bureaucracy and Politics in Contemporary Egypt*, London 1980, s. 187–206.

nie tylko podporządkowano rządowi Bank Egipski (wraz z rezerwami walutowymi), lecz także utworzono kolejne instytucje: Komitet Planowania Narodowego, Przedsiębiorstwo Handlu Zagranicznego oraz Generalne Przedsiębiorstwo Handlu Wewnętrznego. Równolegle powstawały nowe przedsiębiorstwa produkcyjno-usługowe – metalurgiczne, budowlane, kolejowe, chemiczne, spożywcze i militarno-przemysłowe. Kolejną instytucją kontrolną, utworzoną w latach 1956–1957 w celu nadzorowania funkcjonowania administracji sektora publicznego, była Organizacja Rozwoju Ekonomicznego, podległa administracji centralnej (konkretnie: Państwowej Komisji Audytowej i Departamentowi Inspekcji Administracyjnej). Władze tej instytucji były powoływane przez głowę państwa, a jej ścisły nadzór obejmował przedsiębiorstwa, w których udział własnościowy państwa przekraczał 25%³⁵.

Rozwój aparatu administracyjno-biurokratycznego w latach 1952–1970 oznaczał wzrost zarówno liczby jednostek administracyjnych, jak i skali zatrudnienia. W 1969 r. istniało ponad 1500 takich jednostek: 29 ministerstwa, 50 organów władzy publicznej, 46 publicznych organizacji, 381 przedsiębiorstw państwowych, 6 ciał niezależnych, 120 rad miejskich i 1000 rad wiejskich. W 1952 r. w administracji różnych szczebli pracowało ok. 350 tys. Egipcjan, zaś w 1970 r. liczba pracowników administracyjnych (z wyłączeniem przedsiębiorstw państwowych) wynosiła już 1,2 mln. W latach 1952–1970 zwiększono więc znacząco zatrudnienie w administracji, czemu towarzyszył równoległy wzrost zarobków. Wydatki na administrację coraz bardziej obciążały budżet państwa. W latach 1962–1970 wpływy budżetowe wzrosły o 68%, natomiast zarobki w sektorze administracji państwowej – aż o 123%³⁶.

Kolejny filar władzy autorytarnej w Egipcie stanowiły służby bezpieczeństwa wewnętrznego, w skład których zaliczyć należy zarówno policję, jak i służby specjalne. Relacje między poszczególnymi instytucjami bezpieczeństwa wewnętrznego oraz między nimi a armią były skonstruowane tak, aby poszczególne ośrodki wzajemnie się przenikały i kontrolowały. Wykorzystywano do tego celu rozbudowany aparat partyjny – również kontrolowany przez służby bezpieczeństwa wewnętrznego. Vatikiotis określił tę strukturę mianem *piramidy*, w której najważniejszą pozycję zajmowali bliscy współpracownicy Nasera: Ali Sabri, Zakarijja Muhji ad-Din, Szams Badran, Szarawi Guma, Sami Szaraf, Amin Huwejdi i Salah Nasr. Wszyscy wywodzili się z armii, która dla prezydenta stanowiła bazę rekrutacji na kluczowe stanowiska. Co więcej, najważniejsze osoby w państwie – zarówno w rządzie, jak i w partii oraz biurze głowy państwa – były powiązane ze służbami bezpieczeństwa wewnętrznego. Przykładowo wywodzący się ze struktur wywiadu wojskowego Sabri pełnił funkcje premiera oraz sekretarza generalnego Arabskiej Unii Socjalistycznej (do 1969 r.). Z kolei Muhji ad-Din, który później poróżnił się z Sabrim, przez wiele lat stał na czele ministerstwa spraw wewnętrznych, był także szefem rządu (w latach 1964–1965). Na stanowisku

³⁵ Tamże, s. 213–215.

³⁶ Tamże, s. 238–253.

szefa resortu spraw wewnętrznych zastąpił go później Guma, natomiast Szaraf piastował stanowisko ministra spraw prezydenckich³⁷.

Wymieniając i charakteryzując poszczególne filary reżimu autorytarnego w Egipcie, nie można pominąć roli monopartii, która za czasów Nasera dwukrotnie zmieniała nazwę, aby w 1962 r. stać się Arabską Unią Socjalistyczną. Partia, na czele której stał prezydent Naser, posiadała kilka tysięcy komórek organizacyjnych na rozmaitych szczeblach struktury państwowej i w przedsiębiorstwach. Na początku 1963 r. należało do niej 4,5 mln członków. Tymczasem 24 marca 1964 r. *proklamowano nową konstytucję, która przewidywała kolejną zmianę funkcjonowania parlamentu. Powołano Zgromadzenie Ludowe, do którego kandydować mogli wyłącznie aktywni członkowie Arabskiej Unii Socjalistycznej. Deputowany usunięty z partii tracił mandat [...]. Arabska Unia Socjalistyczna wytworzyła własną biurokrację. Nawet ci członkowie Sekretariatu Generalnego, którzy nie byli ministrami, uważani byli za równych rangą ministrom*³⁸.

Jedną z głównych instytucji decyzyjnych był Generalny Kongres Narodowy, składający się z 1,5 tys. członków, który zbierał się raz na dwa lata. Jego zadaniem był wybór Generalnego Komitetu Centralnego, składającego się z ok. 300 osób. Zbierali się oni przynajmniej dwa razy w roku. Na szczycie Arabskiej Unii Socjalistycznej stał Naczelny Komitet Wykonawczy. Zasiadali w nim najważniejsi członkowie ugrupowania, którzy kierowali codzienną działalnością partii. Przykładowo w latach 1962–1964 w skład Naczelnego Komitetu Wykonawczego wchodziło 12 oficerów oraz 6 cywili, tworzących realne centrum decyzyjne w państwie. Wskutek reorganizacji struktury partyjnej w grudniu 1964 r. utworzono Sekretariat, w którym znalazło się 16 oficerów i 8 cywili. Część jego członków piastowała również intratne stanowiska rządowe. W kolejnych latach skład Naczelnego Komitetu Wykonawczego poddawano sukcesywnej redukcji, aby w 1966 r. zmniejszyć jego liczebność do 7 osób. Byli to: Naser, Sadat, Sabri, Ad-Din, Amer, Husajn asz-Szafi'i i Muhammad S. Sulejman – nowo mianowany szef rządu i jedyny nowy członek Komitetu. Wszyscy byli byłymi oficerami³⁹.

Celem budowy monopartii i rozbudowy jej struktur było stworzenie organizacyjnej podstawy dla ustrukturyzowania szerokiej bazy poparcia społecznego dla reżimu. Jedną z głównych funkcji Arabskiej Unii Socjalistycznej było podporządkowanie monopartii organizacji robotniczych – w celu zwiększenia zinstytucjonalizowanej kontroli nad obywatelami i ograniczenia działań opozycyjnych wśród robotników, którzy już wcześniej dali się poznać jako ci, którzy dysponują potencjałem mobilizacyjnym mogącym zagrozić reżimowi. Oficjalnym ich reprezentantem była powstała w 1957 r. Egipska Federacja Związków Zawodowych, której kadra kierownicza została podporządkowana monopartii poprzez odgórną kontrolę, centralizację ruchu robotniczego i kooptację liderów związkowych. Z drugiej strony Arabska Unia Socjalistyczna była

³⁷ P. J. Vatikiotis, *Nasser and His Generation...*, s. 164–166.

³⁸ B. Stępniewska-Holzer, J. Holzer, *Egipt...*, s. 135–136.

³⁹ R. H. Dekmejian, *Egypt Under Nasir. A Study in Political Dynamics*, Albany 1971, s. 148–152.

kanalem komunikacji tudzież ogniwem łączącym aparat państwowy z kierownictwem centrali związkowej, które niekiedy starało się reprezentować interesy robotników⁴⁰.

4. SPOŁECZNO-GOSPODARCZE SKUTKI NASERYZMU

Kiedy Wolni Oficerowie przejmowali władzę, egipskie społeczeństwo było w zdecydowanej mierze ubogie i niewyedukowane. Przeciętna długość życia mężczyzny nie przekraczała 40 lat, a gospodarka opierała się na rolnictwie. Program reform socjalistycznych jawił się zatem jako sposób na szybką i, w miarę możliwości, egalitarną modernizację, co miało służyć poprawie społeczno-gospodarczej sytuacji Egipcjan. Przedstawiciele nowej elity władzy uznali, także pod wpływem uwarunkowań międzynarodowych, że najlepszymi sposobami na przezwycięzenie słabości gospodarczo-rozwojowych są upaństwowienie przemysłu i usług oraz parcelacja gruntów rolnych. Reformę rolną zapoczątkowano jeszcze w 1952 r. (kolejne jej etapy wdrażano w latach 1961 i 1969), uznając ją za najważniejszy punkt programu Wolnych Oficerów⁴¹. Warto zatem porównać strukturę własności gruntów rolnych w 1952 r., a więc sprzed reformy, z sytuacją w 1961 r. Należy przy tym mieć na względzie uwagę Hamida Ansariego, który zauważył, że wielu właścicieli ziemskich zachowało swe zasoby i wpływy po rewolucji Wolnych Oficerów, z czego można wnioskować, że reforma rolna nie objęła wszystkich posiadaczy ziemi w równym stopniu⁴².

Jest jednak faktem, że ogólna struktura własności ziemskiej uległa zmianie w kierunku bardziej egalitarnej redystrybucji ziem uprawnych. O ile bowiem w 1952 r. 2 tys. spośród ok. 2,801 mln najbogatszych (czyli takich, którzy posiadali działki o wielkości przynajmniej 200 feddanów) właścicieli ziemskich posiadało prawie 20% ziem uprawnych (czyli ogółem 1,177 mln feddanów), o tyle w 1961 r. 5 tys. (spośród 3,101 mln) najbogatszych (po parcelacji gruntów byli to ci, którzy dysponowali przynajmniej 100 feddanami) było w posiadaniu już tylko nieco ponad 8% ziemi uprawnej (czyli ogółem 0,5 mln feddanów). Z kolei wśród najmniej zamożnych (czyli tych, którzy dysponowali działkami o wielkości poniżej 5 feddanów) właścicieli gruntów rolnych w 1952 r. 2,642 mln osób dysponowało ponad 35% ziem uprawnych, a w 1961 r. działki o wielkości do 5 feddanów ziemi posiadało 2,919 mln osób, co stanowiło już 52% ziem uprawnych. Widać zatem, że parcelacja, jakiej dokonano w latach 1952–1961, skutkowałą poprawą sytuacji na wsi, czemu dodatkowo sprzyjał fakt, że drobni właściciele ziemscy zostali zobowiązani do przyłączenia się do kontrolowanych odgórnie kooperatyw rolnych. To z kolei umożliwiało im dostęp do korzystnych kredytów

⁴⁰ S. J. King, *The New Authoritarianism in the Middle East and North Africa*, Bloomington 2009, s. 49–51.

⁴¹ Szerzej na temat polityki Nasera wobec obszarów wiejskich zob. J. B. Mayfield, *Rural Politics in Nasser's Egypt. A Quest for Legitimacy*, wstęp G. Lenczowski, Austin 1971.

⁴² H. Ansari, *Egypt: The Stalled Society*, Albany 1986, s. 97–140.

i innych udogodnień dla uprawy roli, tj. nowoczesnych rozwiązań agrotechnicznych. Ogółem do końca lat 60. XX w. parcelacji poddano 864 521 feddanów ziemi⁴³.

Reformom rolnym towarzyszył, szczególnie w latach 60. XX w., projekt nacjonalizacji przedsiębiorstw, m.in.: przemysłowych, finansowych, handlowo-usługowych, transportowych i ubezpieczeniowych. Nacjonalizacji poddano zarówno przemysł średniej wielkości i ciężki, jak i transport, handel zagraniczny oraz środki masowego przekazu. Upaństwowienie gospodarki potwierdziła *Karta Narodowa* z 1962 r., która zaostrzała zapoczątkowany w poprzedniej dekadzie kurs socjalistyczny. W związku z tym państwo przejęło szereg przedsiębiorstw, którymi zarządzała Rada Naczelna ds. Zarządzania Przedsiębiorstwami Państwowymi. Duża fala nacjonalizacji przypadała na lata 1963–1964; znacjonalizowano wówczas ponad 1000 przedsiębiorstw różnego typu. *Państwo miało władać infrastrukturą, handlem zagranicznym, bankowością, większością przemysłu ciężkiego i przetwórczego oraz górnictwa, silnymi pozycjami w przemyśle lekkim i w handlu wewnętrznym*⁴⁴.

W ten sposób wykreowano nową klasę menadżerów i urzędników ściśle zależnych od państwa, którzy – jako beneficjenci reform o charakterze etatystycznym – tworzyli (razem z drobnymi rolnikami, robotnikami, wojskiem, pracownikami administracji państwowej i sektora bezpieczeństwa wewnętrznego) społeczną bazę poparcia dla reżimu Nasera. Równocześnie poprawiano warunki pracy, co znalazło wyraz nie tylko w ustawie zasadniczej, lecz także w ustawodawstwie: w 1959 r. przyjęto ujednolicony kodeks pracy, który wprowadzał ośmiogodzinny dzień pracy. Kolejne akty prawne przynosiły dalsze zmiany na korzyść klasy robotniczej. Przyjęto regulę 42-godzinnego tygodnia pracy i udoskonalono system zabezpieczeń społecznych, wprowadzając zasadę obowiązkowych ubezpieczeń. Starano się także praktykować ideę pełnego zatrudnienia, co było bardzo istotne dla coraz większej liczby absolwentów wyższych uczelni. W praktyce zwolnienie pracownika było trudne i wymagało skomplikowanych zabiegów. Ponadto podwojono płacę minimalną, kontrolowano ceny oraz subsydiowano wiele towarów i usług, takich jak wyroby mączne, olej spożywczy, mięso i ryby, jak również transport, mieszkalnictwo, energię elektryczną, wodę czy usługi medyczne i edukacyjne. W zamian za przywileje pracownicze i konsumenckie zakazano organizowania strajków⁴⁵.

Upaństwowienie gospodarki pociągało za sobą daleko idące skutki w postaci wzrostu sektora publicznego – zarządzanego przez nowe elity biurokratyczno-wojskowe. Sprzyjały temu wielkie inwestycje infrastrukturalne, np. budowa tamy w Asuanie. O ile przed 1952 r. państwo dysponowało ograniczoną własnością w zakresie środków produkcji, ograniczając się do utrzymywania projektów irygacyjnych, transportu kolejowego i rafinerii, o tyle po rewolucji z 1954 r. sektor publiczny został poszerzony o instytucje finansowo-ubezpieczeniowe, usługi transportowe (z wyjątkiem taksówkarskich), fabryki (szczególnie przemysłu ciężkiego), duże hotele, media, a także więk-

⁴³ S. J. King, *The New Authoritarianism...*, s. 53–55.

⁴⁴ B. Stępniewska-Holzer, J. Holzer, *Egipt...*, s. 134.

⁴⁵ S. J. King, *The New Authoritarianism...*, s. 55–57.

sze firmy handlowe. Do 1965 r., kiedy zakończono pierwszy plan pięcioletni⁴⁶, proces nacjonalizacji gospodarki (w zakresie przemysłu i usług) był niemalże zakończony, a jego skutki były głębsze niż ograniczone efekty reformy rolnej. W okresie trwania pierwszego planu pięcioletniego populacja Egiptu wzrosła o 5 mln, w związku z czym liczba mieszkańców osiągnęła niespełna 30 mln. Rósł też PKB – od 3% do 7% rocznie w latach 1956–1966. Rosnące wydatki na cele społeczne obejmowały również edukację, w związku z czym w latach 1952–1970 liczba uczniów szkół podstawowych uległa potrojeniu, średnich podwojeniu, natomiast liczba studentów wzrosła pięciokrotnie, co skutkowało rosnącym bezrobociem wśród absolwentów. Szybki rozwój oświaty, czemu towarzyszyły rosnąca liczba uczniów w klasach i gorsze przygotowanie nauczycieli, miał negatywne skutki w zakresie jakości kształcenia. Egipskie władze próbowały przezwyciężyć problem bezrobocia wśród absolwentów wyższych uczelni poprzez zatrudnienie w sektorze administracji państwowej, co powodowało nieadekwatny do potrzeb rozrost biurokracji. Implikowało to wzrost kosztów utrzymania sektora publicznego, jednak było niezbędne dla trwania swoistej umowy społecznej, na mocy której Egipcjanie, w zamian za utrzymywanie etatyzmu gospodarczego i szeroki zakres osłon socjalnych, w tym subsydiowanie konsumpcji na poziomie nieosiągalnym w warunkach wolnorynkowych, godzili się na autorytarne rządy. Nie inaczej było w kwestiach służby zdrowia i mieszkalnictwa, na czym korzystali głównie mieszkańcy większych miast⁴⁷.

5. BARIERY LEGITYMIZACJI WŁADZY I KRYZYS SYSTEMOWY

Podstawą legitymizacji władzy w analizowanym okresie był – jak wspomniano – swoisty kontrakt społeczny, polegający na budowaniu państwa dobrobytu przy braku demokracji, czemu towarzyszyły nacjonalizm arabski i charyzma Nasera. Przyjęta formuła legitymizacji, oparta na dokonaniach w zakresie modernizacji społeczno-gospodarczej i umiarkowanych sukcesach na arenie międzynarodowej, z czasem zaczęła ujawniać swe ograniczenia. Nawarstwiały się problemy gospodarczo-rozwojowe, związane z szybkim przyrostem naturalnym, migracją z obszarów wiejskich do miast czy upowszechnieniem edukacji, a co za tym idzie – wzrostem wymagań co do jakości życia. Dochodziło też do porażek o charakterze międzynarodowym, takich jak klęska w wojnie z Izraelem w 1967 r. czy nieudane próby politycznego integrowania świata arabskiego. Egipcjan nie stać było na ten poziom życia, który – za pomocą strategii substytucji importu i rozbudowanego systemu subsydiowania konsumpcji – osiągnięto dzięki ogromnym nakładom finansowym państwa. Kryzys gospodarczy, wzmocniony wysokimi nakładami na interwencję zbrojną w Jemenie Północnym (1962–1967), dotknął Egipt w połowie lat 60. XX w., co uwidoczniło słabości systemowe. Na

⁴⁶ Szczegółowo na temat tego planu i jego gospodarczych skutków zob. P. O'Brien, *The Revolution in Egypt's Economic System...*, s. 105–123.

⁴⁷ P. J. Vatikiotis, *Nasser and His Generation...*, s. 211–219.

jaw wychodziły zarówno podziały wewnątrz heterogenicznej elity władzy, jak i między rządzącymi a siłami opozycyjnymi – komunistami i islamistami⁴⁸.

Według Vatikiotisa Naserowski socjalizm charakteryzował się *rozrośniętą biurokracją, konieczną z punktu widzenia wprowadzenia systemu masowej kontroli, która w efekcie doprowadziła do ograniczania przedsiębiorczości oraz hamowania wzrostu [gospodarczego]. Zarówno w kontekście politycznego despotyzmu, jak i w obliczu uprzywilejowania kadr biurokratycznych i aparatu bezpieczeństwa państwowego wpadnięto we wszelkie możliwe pułapki rozrzuconego kapitalizmu – luksusu, marnotrawstwa i cynizmu*⁴⁹. Despotyzm, o którym pisał Vatikiotis, charakteryzował się daleko idącym ograniczeniem wolności politycznych i swobód obywatelskich, w tym wolności słowa oraz swobody strajków i manifestacji. Specyfiką pierwszego okresu istnienia egipskiej republiki (1953–1970) było więc silne ograniczenie politycznego pluralizmu, czego przejawem były likwidacja dawnych ugrupowań politycznych oraz siłowa neutralizacja ruchów komunistycznego i islamistycznego. W zamian dano wybranym przedstawicielom poszczególnych środowisk możliwość wyrażania korporacyjnych interesów za pośrednictwem monopartii, organizacji afiliowanych, np. centrali związkowej czy podmiotów rozbudowanego sektora publicznego, a także rozwiniętych mechanizmów kooptacji. W tym sensie polityczny pluralizm nie został w pełni zlikwidowany, lecz w znacznym stopniu ograniczony, co pokrywa się z definicją ograniczonego pluralizmu zaproponowaną przez Juana J. Linza⁵⁰.

W okresie rządów Nasera Egipt był państwem represyjnym, zwalczającym przeciwników po prawej i po lewej stronie sceny politycznej. Naser stworzył rozległą sieć agenturalną i groźny aparat policyjny. Zarówno komuniści, strajkujący pracownicy fabryk, jak i islamiści doświadczyli ogromnej skali represji. Strajk w Kafr ad-Dawwar doprowadził do aresztowania 545 robotników i stracenia 2 liderów. Bracia Muzułmanie również byli celem policyjnych aresztowań. Przykładowo represje wobec członków tej organizacji, do których doszło w 1965 r., były związane z obawą o próbę obalenia przez nich reżimu i skutkowały aresztowaniem jednego dnia 27 tys. członków. Tortury i przypadki śmierci zatrzymanego były codziennością⁵¹. Karen Armstrong nieco ironicznie stwierdziła, że egipcyscy Bracia Muzułmanie, *przetrzymany w obozach śmierci Nasera, zetknęli się w nich z sekularyzmem w najbardziej agresywnej postaci. To właśnie w obozach koncentracyjnych niektórzy Bracia zwątpili w reformatorską wizję Al-Banny i zaczęli kształtować nowy [...] fundamentalizm*⁵². Zaostrzyło to konflikt pomiędzy islamistami a tracącym legitymację reżimem Nasera. Represjonowana, zepchnięta do

⁴⁸ Tamże, s. 180–185.

⁴⁹ Tamże, s. 223.

⁵⁰ Zob. J. J. Linz, *Totalitarian and Authoritarian Regimes*, Boulder 2000, s. 160–161.

⁵¹ S. J. King, *The New Authoritarianism...*, s. 58.

⁵² K. Armstrong, *W imię Boga. Fundamentalizm w judaizmie, chrześcijaństwie i islamie*, przeł. J. Koleczyńska, Warszawa 2005, s. 325.

podziemia organizacja uległa radykalizacji, czego przejawem była polityczna działalność Sajjida Kutba, zwolennika walki terrorystycznej⁵³.

Kolejnym ciosem dla reżimu Nasera, a także propagowanej przez niego idei jedności świata arabskiego, była wspomniana już porażka w wojnie z Izraelem, na skutek której Egipt utracił półwysep Synaj (wraz ze Strefą Gazy). Poprzedziło ją fiasko projektu Arabskiej Republiki Socjalistycznej po opuszczeniu jej przez Syrię we wrześniu 1961 r. Prestiż Nasera został nadszarpnięty na tyle, że jego pozycja w państwie była zagrożona – szczególnie ze strony Ameryki; jako wpływowa osoba⁵⁴ próbował on wykorzystać tę sytuację. Jednak Naser, który wskutek porażki w zakończonej 10 czerwca 1967 r. wojnie sześciodniowej próbował podać się do dymisji, przetrwał jako prezydent dzięki społecznej popularności. Z kolei Amir, który również podał się do dymisji, został oskarżony nie tylko o porażkę w konflikcie zbrojnym z Izraelem, lecz także o próbę dokonania zamachu stanu, za co trafił do więzienia, gdzie 14 września 1967 r. popełnił samobójstwo. Następnie, w ciągu kilku miesięcy, Naser zreorganizował struktury dowódcze armii, powołał nowy gabinet, utworzył Radę Bezpieczeństwa Narodowego i sam został naczelnym dowódcą sił zbrojnych, wzmacniając w ten sposób swoją kontrolę nad armią⁵⁵.

Jednak popularność Nasera nie zahamowała procesu delegitymizacji jego władzy, powodowanego złą sytuacją gospodarczą, której nie potrafiiono zaradzić w ramach przyjętego modelu. W listopadzie 1968 r. w Aleksandrii i Mansurze wybuchły gwałtowne protesty młodych ludzi. Poprzedziła je erupcja niezadowolenia wśród studentów, związana z gwałtownymi demonstracjami pracowników zakładów produkujących amunicję w Hulwanie, na przedmieściach Kairu. Doszło do nich 21 lutego, czyli w święto studentów, którzy przyłączyli się do protestujących robotników. W protestach uczestniczyło tysiące studentów kairskich i aleksandryjskich uczelni. W samym Kairze zginęło 2 robotników, a 77 cywilów i 146 policjantów odniosło obrażenia. W rozładowanie konfliktu zaangażowały się najważniejsze osoby w państwie, nie wyłączając Nasera i Sadata. Kolejną falę niezadowolenia, tym razem wśród uczniów szkół średnich, przyniósł listopad 1968 r., a jej bezpośrednią przyczyną było uchwalenie niekorzystnych dla nich regulacji prawnych⁵⁶.

⁵³ Szerzej na temat ideologii Sajjida Kutba zob. J. Zdanowski, *Współczesna muzułmańska myśl...*, s. 248–250.

⁵⁴ Amer pełnił różne funkcje. Jako minister obrony (w latach 1956–1967) był głównodowodzącym egipskich sił zbrojnych i jednym z siedmiu wiceprezydentów (od 1963 r.), a także przewodniczył Naczelnemu Komitetowi Gospodarczemu, Komitetowi Likwidacji Feudalizmu i Komitetowi Wielkiej Tamy. Już wcześniej zagrażał Naserowi, a w 1962 r. był bliski dokonania zamachu stanu. Zob. B. Stępniewska-Holzer, J. Holzer, *Egipt...*, s. 133–134.

⁵⁵ P. J. Vatikiotis, *Nasser and His Generation...*, s. 177.

⁵⁶ A. Abdalla, *The Student Movement and National Politics in Egypt, 1923–1973*, London 1985, s. 149–175.

PODSUMOWANIE

Ostatnie lata rządów Gamala Abdela Nasera były politycznie niestabilne. Pasma niepowodzeń, zarówno na arenie międzynarodowej, jak i w polityce wewnętrznej (zwłaszcza gospodarczej), podważyły przyjęty model legitymizacji władzy i doprowadziły do poważnego kryzysu. W związku z tym w ostatnich latach rządów Naser zaczął stopniowo odchodzić od przyjętych wcześniej założeń, rozwiązując Socjalistyczną Organizację Młodzieży i inicjując proces stopniowego urynkowienia systemu gospodarczego. Ponadto zaangażował się w rozwiązanie konfliktu izraelsko-palestyńskiego. Zmarł wkrótce po zakończeniu konferencji poświęconej wydarzeniom Czarnego Września w Jordanii. Skoro Naser sam zaczął odchodzić od przyjętego wcześniej modelu, oznacza to, że przymierzał się do reformy gospodarki, dostrzegając niewydolność systemu, który stworzył. Trudno określić, czy podjąłby się tak daleko idących zmian, jak jego następcą, którego mianował wiceprezydentem. Można jednak założyć, że reformy liberalizujące egipską gospodarkę były nieuniknione, skoro kolejny prezydent uczynił z nich jeden ze strategicznych punktów swej polityki.

Następcą Nasera został Anwar as-Sadat – przedstawiciel prawicowego skrzydła w łonie elity władzy, którego plebiscytowy wybór na prezydenta Egiptu 15 października 1970 r. wyznaczył początek transformacji egipskiego reżimu autorytarnego w kierunku hybrydalnym. Sadat zerwał też z Naserowskim modelem gospodarczym⁵⁷. Okazał się wytrawnym graczem politycznym, który już w ciągu pierwszych miesięcy rządów zdołał nie tylko powiększyć własny obóz polityczny o wpływowych oficerów, lecz także rozprawić się z wewnętrzną opozycją. Te ryzykowne posunięcia nie przyniosły negatywnych konsekwencji w postaci protestów społecznych czy buntu w szeregach armii, co utwierdziło Sadata w przekonaniu o słuszności podjętych decyzji, choć zwolenników modelu socjalistycznego było w szeregach partii rządzącej wielu. Był to pierwszy krok w stronę zmian ustrojowych, liberalizujących system polityczny i gospodarczy Egiptu⁵⁸. Kolejnym było przyjęcie w 1971 r. nowej ustawy zasadniczej, wprowadzającej m.in. podział typów własności na publiczną, spółdzielczą i prywatną. Wskazanie na tę ostatnią świadczyło o odchodzeniu od socjalizmu w kierunku modelu wolnorynkowego, choć w ustawie zasadniczej nie pojawiły się bezpośrednio odwołania do kapitalizmu. Konstytucyjną gwarancją poszanowania własności prywatnej próbowano odciąć się od spuścizny naseryzmu, natomiast kolejnym krokiem ku gospodarce rynkowej stała się polityka *infitah*⁵⁹.

⁵⁷ B. Stępniewska-Holzer, J. Holzer, *Egipt...*, s. 156–173.

⁵⁸ K. J. Beattie, *Egypt During the Sadat Years*, New York 2000, s. 39–49; M. Kassem, *Egyptian Politics...*, s. 20–23.

⁵⁹ N. J. Brown, *Constitutions in a Nonconstitutional World. Arab Basic Laws and the Prospects for Accountable Government*, Albany 2002, s. 80–85.

BIBLIOGRAFIA**Literatura źródłowa:**

Nasser G. A., *The Philosophy of the Revolution*, wstęp D. Thompson, Cairo [b.d.w.].

Literatura pomocnicza:**– monografie i opracowania:**

- Abdalla A., *The Student Movement and National Politics in Egypt, 1923–1973*, London 1985.
- Abdel-Malek A., *Egypt: Military Society. The Army Regime, the Left, and Social Change Under Nasser*, przeł. Ch. Lam Markmann, New York 1968.
- Ansari H., *Egypt: The Stalled Society*, Albany 1986.
- Armstrong A., *W imię Boga. Fundamentalizm w judaizmie, chrześcijaństwie i islamie*, przeł. J. Kolczyńska, Warszawa 2005.
- Ayubi N. N., *Bureaucracy and Politics in Contemporary Egypt*, London 1980.
- Beattie K. J., *Egypt During the Sadat Years*, New York 2000.
- Brown N. J., *Constitutions in a Nonconstitutional World. Arab Basic Laws and the Prospects for Accountable Government*, Albany 2002.
- Dekmejian R. H., *Egypt Under Nasir. A Study in Political Dynamics*, Albany 1971.
- Ginat R., *Egypt's Incomplete Revolution. Lutfi al-Khuli and Nasser's Socialism in the 1960s*, London–Portland 1997.
- Gordon J., *Nasser's Blessed Movement. Egypt's Free Officers and the July Revolution*, New York 1992.
- Kassem M., *Egyptian Politics. The Dynamics of Authoritarian Rule*, Boulder 2004.
- King S. J., *The New Authoritarianism in the Middle East and North Africa*, Bloomington 2009.
- Linz J. J., *Totalitarian and Authoritarian Regimes*, Boulder 2000.
- Mayfield J. B., *Rural Politics in Nasser's Egypt. A Quest for Legitimacy*, wstęp G. Lenczowski, Austin 1971.
- McDermott A., *Egypt from Nasser to Mubarak. A Flawed Revolution*, New York 2013.
- Mitchell R. P., *The Society of the Muslim Brothers*, wstęp J.O. Voll, New York 1993.
- Mitchell T., *Rule of Experts. Egypt, Techno-Politics, Modernity*, Berkeley 2002.
- O'Brien P., *The Revolution in Egypt's Economic System. From Private Enterprise to Socialism, 1952–1965*, London–New York 1966.
- Perlmutter A., *Egypt, the Praetorian State*, New Brunswick 1974.
- Reid D. M., *Cairo University and the Making of Modern Egypt*, Cambridge–New York 1990.
- Sirrs O. L., *A History of the Egyptian Intelligence Service: A History of the Mukhabarat, 1910–2009*, Milton Park–New York 2010.
- Stepniewska-Holzer B., Holzer J., *Egipt. Stulecie przemian*, Warszawa 2008.
- Vatikiotis P. J., *Nasser and His Generation*, London 1978.
- Vatikiotis P. J., *The Egyptian Army in Politics. Pattern for New Nations?*, Bloomington 1961.
- Waterbury J., *The Egypt of Nasser and Sadat. The Political Economy of Two Regimes*, Princeton 1983.
- Wheelock K., *Nasser's New Egypt. A Critical Analysis*, New York 1960.

Zdanowski J., *Historia Bliskiego Wschodu w XX wieku*, Wrocław 2010.

Zdanowski J., *Współczesna muzułmańska myśl społeczno-polityczna. Nurt Braci Muzułmanów*, Warszawa 2009.

– rozdziały w pracach zbiorowych:

Aclimandos T., *Revisiting the History of the Egyptian Army*, [w:] *Re-Envisioning Egypt 1919–1952*, red. A. Goldschmidt, A. J. Johnson, B. A. Salmoni, Cairo–New York 2005, [online] <https://doi.org/10.5743/cairo/9789774249006.003.0004>.

Al-Naqeeb K. H., *Social Origins of the Authoritarian State in the Arab East*, [w:] *Statecraft in the Middle East. Oil, Historical Memory, and Popular Culture*, red. E. Davis, N. Gavrielides, Miami 1991.

– artykuły w czasopismach naukowych:

Hashim A. S., *The Egyptian Military. Part One: From the Ottomans Through Sadat*, „Middle East Policy” 2011, vol. 28, no. 3.

Michał Lipa, politolog i kulturoznawca. Doktor nauk społecznych w zakresie nauk o polityce. Absolwent Uniwersytetu Jagiellońskiego i Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Asystent w Instytucie Bliskiego i Dalekiego Wschodu UJ. Uczestnik badań politologicznych w Egipcie, Tunezji i Algierii. Interesuje się teoriami autorytaryzmu i demokratyzacji oraz ekonomią polityczną (szczególnie w odniesieniu do Egiptu), a także wpływem uwarunkowań kulturowych, gospodarczych i międzynarodowych na bliskowschodnie systemy polityczne.